

Овчаренко Андрій Володимирович,

здобувач

Київського національного університету

культури і мистецтв

orcid.org/0009-0004-0537-6370

mirror37@ukr.net

Ларікова Людмила Анатоліївна,

Народна артистка України, доцент

Національної музичної академії імені П. І. Чайковського

orcid.org/0000-0003-1231-9855

Larikova.ludmula2020@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ АРХЕТИПНИХ ОБРАЗІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ ТА ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЯ У ВІЗУАЛЬНОМУ ІНТЕРНЕТ-КОНТЕНТІ

Мета статті – виявити особливості архетипних образів української традиційної культури та простежити тенденцію їх трансформації в сучасному візуальному інтернет-контенті. Методологія. Застосовано метод теоретичного дослідження, історико-культурний метод, семіотичний метод, феноменологічний метод, інтерпретативний метод та метод теоретичного узагальнення. Наукова новизна. Розглянуто архетипні образи української традиційної культури; на основі аналізу наукової літератури уточнено поняття «архетип», загальноприйнятую класифікацію культурних архетипів та специфіку архетипічних образів традиційної культури українців; окреслено трансформаційні процеси, характерні для візуалізації прадавніх архетипних образів відповідно до тенденції їх актуалізації та репрезентації в сучасному інтернет-контенті. Висновки. Архетипні образи – символічні репрезентації, що формують та впорядковують змістовно-сенсову складову основних архетипів; конкретні вербальна та візуальні прояви, що адаптуються та трансформуються відповідно до культурного контексту. Однією зі стратегій ідентифікації архетипних образів є пошук повторюваних символічних моделей із глибоким культурним значенням у часі. Присутні в традиційній українській культурі, обрядовості, міфології, фольклорних та релігійних текстах вони відновлюються в сучасній культурі через культурні продукти, практики, художні твори. Їх актуалізація у візуальному контенті, представленому в мережі Інтернет сприяє ретрансляції значення архетипних образів широкому загалу та культурній ідентифікації українців. При цьому більшість архетипів традиційної української культури – архетип Матері (жінки-берегині, матері-господарки, матері-природи, Матері Землі), Землі, Неба та Сонця, Дому/Хати, Храму, Світла, Часу, Долі та ін. – деформується через глобальну перебудову сенсорних реалій сучасного соціокультурного простору, зокрема порушуються характерні ним функції, посилюється хаотизація положення в герменевтичних колах та ін.

Ключові слова: культурний архетип, архетипний образ, першообраз, українська традиційна культура, етнос, світогляд, візуальний контент.

Ovcharenko Andrii,
Applicant, Kyiv National University Culture and Arts,
orcid.org/0009-0004-0537-6370
mirror37@ukr.net

Larikova Liudmyla,
People's Artist of Ukraine, Associate Professor,
National Academy of Music named after P.I. Tchaikovsky
orcid.org/0000-0003-1231-9855
Larikova.ludmula2020@gmail.com

FEATURES OF ARCHETYPICAL IMAGES IN UKRAINIAN TRADITIONAL CULTURE AND THEIR TRANSFORMATION IN VISUAL INTERNET CONTENT

The purpose of the article is to reveal the features of archetypal images of Ukrainian traditional culture and trace the trend of their transformation in modern visual Internet content. Methodology. The method of theoretical research, historical and cultural method, semiotic method, phenomenological method, interpretive method and method of theoretical generalization are applied. Scientific novelty. Archetypal images of Ukrainian traditional culture are considered; based on the analysis of scientific literature, the concept of "archetype", the generally accepted classification of cultural archetypes and the specificity of archetypal images of the traditional culture of Ukrainians were specified; transformative processes characteristic of the visualization of ancient archetypal images are outlined in accordance with the trend of their actualization and representation in modern Internet content. Conclusions. Archetypal images are symbolic representations that form and organize the semantic component of the main archetypes; specific verbal and visual manifestations that adapt and transform according to the cultural context. One strategy for identifying archetypal images is to look for recurring symbolic patterns with deep cultural significance over time. Present in traditional Ukrainian culture, rituals, mythology, folklore and religious texts, they are restored in modern culture through cultural products, practices, and works of art. Their actualization in visual content presented on the Internet contributes to relaying the meaning of archetypal images to the general public and cultural identification of Ukrainians. At the same time, most of the archetypes of traditional Ukrainian culture are the archetypes of the Mother (women-bereginas, housewives, mother-nature, Mother Earth), Earth, Sky and Sun, House/House, Temple, Light, Time, Fate, etc. – it is deformed due to the global restructuring of the meaningful realities of the modern socio-cultural space, in particular, its characteristic functions are violated, the chaos of the position in hermeneutic circles, etc., increases.

Key words: cultural archetype, archetypal image, prototype, Ukrainian traditional culture, ethnoscience, worldview, visual content.

Вступ. Культурний архетип, що складається з першообразів людської свідомості, визначають як аксіологічну та онтологічну, так і гносеологічну складові культури. Будь-які суб'єктивні переживання індивідуума безпосередньо пов'язані з архетипами і отримують вираження за допомогою певної символіки архетипних образів – основних елементів народного фольклору та міфотворчості. Найважливішою складовою культурного архетипу є архетипний образ, що являє собою символічне вираження налаштувань і орієнтирів, що зумовлюють людську життєдіяльність. Архетипні образи як видимі та невидимі символи надають будь-якій національній культурі остаточне оформлення в її неповторному та унікальному вигляді.

Дослідження архетипів в матеріальній та духовній культурі українців та їх вплив на світоглядно-філософські позиції, традиційні цінності українського народу дозволяє зрозуміти та осмислити сутнісні та ціннісні особливості історичної динаміки культури українського етносу, а також закласти основи для розуміння трансформації архетипних образів у сучасному візуальному інтернет-контенті.

Аналіз попередніх досліджень. Науковий інтерес українських дослідників до різних питань, пов'язаних із темою культурних архетипів на сучасному етапі відчутно активізувався. Свідченням цьому є публікація Д. Вороніка, присвячена виявленню архетипу культурного героя в українському візуальному мистецтві початку

XXI ст. (2016), М. Міщенко, в якій автором розглянуто українські національні архетипи та їх проблематику їх актуалізації (2014), Т. Урись, предметом дослідження якої є архетип як домінанта художнього вираження модусу національної ідентичності в сучасній українській поезії (2016); проблеми визначення та взаємодії архетипу і символу виявляє І. Процик (2011); роль архетипів у збереженні національної ідентичності аналізує І. Балтазюк (2020); аналізу основних архетипів українського менталітету та їх вплив на реалії сьогодення присвячено статтю О. Бичков'як (2020) та ін. Незважаючи на значущий науковий доробок та розвиток теорії культурних архетипів, особливості архетипних образів – тема, відкрита для подальших досліджень, оскільки тенденції розвитку сучасного соціокультурного простору зумовлюють варіативність їх візуальної інтерпретації на наповнення актуальними сенсами.

Мета статті – виявити особливості архетипних образів української традиційної культури та простежити тенденцію їх трансформації в сучасному візуальному інтернет-контенті.

Результати дослідження. У теорії К. Юнга архетипи – це високорозвинені елементи колективного несвідомого. Існування архетипів можна вивести лише опосередковано, використовуючи історії, мистецтво, міфи, релігії чи сни. К. Юнг розумів архетипи як універсальні, архаїчні моделі та образи, які походять із колективного несвідомого та є психічним аналогом інстинкту (Feist, Feist, 2009, с. 43). Це успадковані потенціали, які актуалізуються, коли входять у свідомість у вигляді образів або проявляються у поведінці під час взаємодії із зовнішнім світом (Stevens, 2006, с. 77). Вони являють собою автономні та приховані форми, які трансформуються, як тільки вони потрапляють у свідомість, і надають їм особливого вираження індивідами та їхніми культурами. У сучасній культурології зустрічається багато різноманітних визначень поняття архетип, проте найбільш доречним у контексті теми дослідження вбачається «той чи інший найдавніший героїчний прототип, образ, що знаходиться в основі міфів, фольклору, культури в цілому і переходить з покоління в покоління» (Воронік, 2016, с. 222).

Теоретично юнгівські архетипи стосуються неясних основних форм або архетипів,

з яких виникають образи та мотиви, оскільки сам архетип може досягнути людської свідомості «лише опосередковано, у символічній формі» (Зубавіна, 2014, с. 120). Історія, культура та особистий контекст формують ці маніфестні уявлення, надаючи їм, таким чином, специфічний зміст. Ці образи і мотиви точніше називати архетипними образами. Таким чином, архетипний образ розуміють як фундаментальний та глибинний образ, що формує систему цінностей етносу, надзвичайно сильно впливає на людину і найбільш широко представлений у народному фольклорі, уявленнях, віруваннях та міфах. Однак зазвичай термін архетип використовується як взаємозамінний для позначення архетипів як таких та архетипних образів (Stevens, 2006, с. 78).

Якщо позиціювати архетипи як космічні плани, то архетипні образи є матеріальними вираженнями, що постають із цього трансцендентного плану. Це будинки, побудовані на фундаменті архетипів, які проявляються у безлічі форм, залишаючись взаємопов'язаними через спільний універсальний дизайн. Розділення архетипів та їхніх образів пояснює, як одне породжує інше, але залишається відмінним. У той час як архетипи існують в абстрактній сфері колективного несвідомого, архетипні образи виникають у нашій свідомості. Ці образи є символічними репрезентаціями, які надають форму та зміст основним архетипам. Вони виникають через сни, міфи, казки та культурні наративи, сплітаючи разом візуальну мову. Вони є конкретними й відчутними проявами, які адаптуються та змінюються з культурним контекстом. Як невід'ємна частина людського мислення архетипи незворотно відтворюються у творах мистецтва, отримуючи образне вираження. Незважаючи на те, що народжений уявою автора художній образ завжди унікальний, універсальною природою має архетипічна константа, що покладена в його основу. У теоретичних працях розрізняють архетипи загальнолюдські та локальні – культурне надбання певної нації чи етносу. Великою мірою архетип є квінтесенцією історичного та духовного досвіду минулого, що отримав позачасове карбування та має безпосередній вплив на формування майбутнього. Носієм культурного архетипу є різноманітні структури, що мають відмінну природу, наприклад, історична

свідомість як сукупність ідей, поглядів, почуттів, уявлень та настроїв, що відображають сприйняття та оцінку минулого в повноті його розмаїття, що властиве як для соціуму в цілому, так і для етнографічних груп та індивідуумів зокрема.

Культурні архетипи сприяють усвідомленню українцями моральних аспектів, формуванню відчуття приналежності до традицій, причетності до української нації, орієнтації в часопросторі. Отже, архетипи як «первинні прамоделі» (Антропологічний код української культури і цивілізації, 2020, с. 94) становлять основу всіх культурних феноменів; «як символи колективної ідентичності, які належать, наприклад, до однієї нації, втілюють ціннісно-смісловий домострой етносу» (Кримський, 1998, с. 75).

У цьому контексті важливе значення набуває феномен культурної пам'яті як особливої символічної форми передачі та актуалізації культурних сенсів, що виходить за межі досвіду окремих людей або груп. Передаючись з покоління до покоління культурна пам'ять утримує найбільш значуще минуле, міфічну історію, що виконує орієнтовну, нормативну та конституюючу функцію. Зафіксовані образи подій у формі культурних архетипів виступають своєрідними інтерпретаційними моделями, що дозволяють певній етнічній групі чи нації орієнтуватися в світі та конкретних ситуаціях.

Архетипічні образи традиційної культури українців формувалися під впливом ряду чинників, зокрема географічного районування, умов господарювання, релігійних та соціокультурних умов. Основоположні архетипи українців, образ світосприйняття, ціннісні орієнтації сформувалися в процесі адаптації образу життя до умов навколишнього простору. Окремі аспекти духовного життя та психічного складу українського народу склалися саме під впливом особливостей географічного середовища – специфіка місцевості, сезонні ритми, певна флора і фауна визначили становлення найважливіших архетипів в традиційній культурі українців.

У національному мистецтві культурний архетип є базовим змістовим елементом, що художньо-образними засобами відтворює такі фундаментальні властивості, як постійність репрезентації в часі, стилістична варіативність

інваріанта архетипу, тенденція до нарощування сенсів на кожному новому етапі, афективна взаємодія на глядача, позначена нумінозністю, сакральністю або відображенням. Регуляторна функція архетипу реалізується завдяки етноцентричності як пошуково-адаптаційній спрямованості українського національного мистецтва.

Перекладом мовою сучасності є художнє представлення архетипів, оскільки в першу чергу вони проявляються в культурному та мистецькому вимірі (Міщенко, с. 92) – «сучасні візуальні образи, сформовані за «матрицею» архетипу, зазнають осучаснення та наповнюються актуальним контентом» (Воронік, 2014, с. 222).

На думку науковців, одними із найголовніших та значущих українських національних архетипів є:

- архетип Дому (антропологічне буття від родини до національної солідарності);
- Поля (освоєний життєвий простір, джерело добробуту та багатства);
- Храму (ідеологія софійного, благословіння вищих сил та заступництво небес для українського народу, зв'язок небесного і земного);
- архетип Землі (втілення ноосферного передчуття українського народу в єдності аграрно-виробничих, соціоісторичних та духовно-культурних атрибутів національного буття) (Кримський, 208, с. 261);
- архетип Дому, уособленням якого є «батьківська хата, мала Батьківщина, прообраз України, а в часи складної історичної ситуації – образ руїни, пустки, зболеної української землі» (Міщенко, 2014, с. 93) – звернення до цього архетипу є свідченням складного пошуку індивідуумом себе самого та свого місця в цьому світі, а також спробі ідентифікувати себе у вимірі національної культури;
- Матері (архетип Матері символізує для українців рідну землю, що відповідає аграрному началу, традиційній обрядовості та календарному циклу; березині, турботливої Жінки-Матері);
- Світла (уособлює мудрість, життя та вищий сенс);
- Часу (характерним для нього є лінійна та циклічна моделі, що засвідчують незворотність змін, що відбуваються або повторюваність процесів, що відбуваються відповідно) (Міщенко, 2014, с. 93);

– Роду (пов'язаний з культом пращурів);
– Долі (цей архетип відповідає виправданню пасивної позиції та ірраціоналізму вчинків як в екстремальних ситуаціях, так і в побутових, оскільки нема сенсу йти проти божої волі та законів долі) (Урись, 2016, с. 97).

На думку Н. Хамітова (2003, с. 405), культурний архетип доцільно розглядати як світоглядну основу, що є базою культурно значущої творчості будь-якого українця. Дослідник пропонує розрізняти такі архетипи української культури як: персоналізм, світоглядна толерантність, світоглядна синтетичність, кордоцентризм та глибинний оптимізм (Хамітов, 2003, с. 406–407).

Запропонована у теоретичних працях українських науковців класифікація культурних архетипів є основою для дослідження сучасного візуального інтернет-контенту українського виробництва.

Завдяки своїй магнетичній привабливості архетипні образи займають важливе місце в культурі, формуючи наративи та впливаючи на поведінку. Існує захоплююча взаємодія між цими областями, пропонуючи глибокі приклади архетипічних образів, що діють у світі. Архетипні теми та мотиви продовжують пронизувати сучасне українське мистецтво, фільми, літературу та популярну культуру, широко представлену у візуальному інтернет-контенті початку 2020-х рр.

Дослідники пов'язують феномен візуалізації з «трансформацією в способах сприйняття та подання культурно-значимої інформації» (Марційчук, 2013, с. 32) Поєднуючи наративи з архетипними темами, творці візуального

контенту викликають емоції та зачіпають колективне несвідоме, створюючи міцні зв'язки з реципієнтами. Таким чином відбувається процес перенесення акцентів з абстрактного уявлення культурного архетипу на його візуалізацію в конкретних образах та формах сучасної екранної культури, відповідно до специфіки реалізації творчих інтенцій та еволюційних тенденцій технічних засобів виробництва візуальної продукції. Режисери та автори використовують архетипні фігури та мотиви для створення оповідей, які перегукуються з універсальним людським досвідом. Інтерпретація архетипної символіки не є кінцевою, а постійно розвивається разом із людською уявою та досвідом.

Висновки. Однією зі стратегій ідентифікації архетипних образів є пошук повторюваних символічних моделей із глибоким культурним значенням у часі. Присутні в міфах, фольклорних та релігійних текстах вони відновлюються в сучасній культурі через культурні продукти, практики, художні твори. Їх актуалізація у візуальному контенті, представленому в мережі Інтернет сприяє ретрансляції значення архетипних образів широкому загалу та культурній ідентифікації українців. При цьому більшість архетипів традиційної української культури – архетип Матері (жінки-берегині, матері-господарки, матері-природи, Матері Землі), Землі, Неба та Сонця, Дому/Хати, Храму, Світла, Часу, Долі та ін. – деформується через глобальну перебудову сенсових реалій сучасного соціокультурного простору, зокрема порушуються характерні ним функції, посилюється хаотизація положення в герменевтичних колах та ін.

Список використаних джерел:

1. Антропологічний код української культури і цивілізації (2020) / О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (науковий редактор). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Книга 1. 432 с.
2. Балтазюк, І. В. (2020). Роль архетипів у збереженні національної ідентичності. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*, 4, 125–127.
3. Бичков'як, О. В. (2020). Основні архетипи українського менталітету та їх вплив на реалії сьогодення. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Історичні науки*, 2, 80–84.
4. Воронік, Д. С. (2016). Архетип культурного героя в українському візуальному мистецтві початку XXI ст. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Мистецтвознавство*, 22, 221–226.
5. Зубавіна, І. (2014). Кіноекран як сфера репрезентації архетипічних мотивів та міфологічних образів. *Сучасні проблеми художньої освіти в Україні*, 9, 118–146.
6. Кримський, С. Б. (1998). Архетипи української культури. *Вісник Національної академії наук України*, 7–8, 74–87.
7. Кримський, С. Б. (2008). Під сигнатурою Софії. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія». 367 с.

-
8. Марційчук, Ю. І. (2013). Процеси візуалізації в культурі: сучасний дослідницький контекст. *Культура України*, 41, 29–36.
 9. Міщенко, М. М. (2014). Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипічного аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філософія. Філософські перипетії*, 1130, 51, 90–94.
 10. Процик, І. В. (2011). Архетип і символ: проблеми визначення та взаємодії. *Актуальні проблеми слов'янської філології*, 24 (2), 368–377.
 11. Урись, Т. (2016). Архетип як естетична домінанта художнього вираження модусу національної ідентичності в сучасній українській поезії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія*, 1 (35), 96–100.
 12. Хамітов, Н. (2003). Людина і народ: етноантропологія. *Філософія: світ людини*, 399–414.
 13. Feist, J., Feist, G. J. (2009). *Theories of Personality*, New York New York; McGraw-HillMcGraw-Hill, Boston. 573 p.
 14. Stevens, A. (2006). The archetypes. In: Ed. Papadopoulos, Renos. *The Handbook of Jungian Psychology* Routledge, 74–93.

References:

1. Antropolohichniy kod ukrainskoi kultury i tsyvilizatsii (2020) [Anthropological code of Ukrainian culture and civilization] O. O. Rafalskyi (kerivnyk avtorskoho kolektyvu), Ya. S. Kalakura, V. P. Kotsur, M. F. Yurii (naukovyi redaktor). Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].
2. Baltaziuk, I. V. (2020). Rol arkhetyviv u zberezheni natsionalnoi identychnosti [The role of archetypes in the preservation of national identity]. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*, 4, 125–127 [in Ukrainian].
3. Bychkoviak, O. V. (2020). Osnovni arkhetypy ukrainskoho mentalitetu ta yikh vplyv na realii sohodennia [The main archetypes of the Ukrainian mentality and their influence on today's realities]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Istorychni nauky*, 2, 80–84 [in Ukrainian].
4. Voronik, D. S. (2016). Arkhetyp kulturnoho heroia v ukrainskomu vizualnomu mystetstvi pochatku XXI st. [The archetype of the cultural hero in the Ukrainian visual art of the beginning of the 21st century]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku. Mystetstvoznavstvo*, 22, 221–226 [in Ukrainian].
5. Zubavina, I. (2014). Kinoekran yak sfera reprezentatsii arkhetypichnykh motyviv ta mifolohichnykh obraziv [The movie screen as a sphere of representation of archetypal motifs and mythological images]. *Suchasni problemy khudozhnoi osvity v Ukraini*, 9, 118–146 [in Ukrainian].
6. Krymskyi, S. B. (1998). Arkhetypy ukrainskoi kultury [Archetypes of Ukrainian culture]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 7–8, 74–87 [in Ukrainian].
7. Krymskyi, S. B. (2008). Pid syhnaturou Sofii [Under the signature of Sofia]. Kyiv: Natsionalnyi universytet "Kyievo-Mohylianska akademiia" [in Ukrainian].
8. Martsiihuk, Yu. I. (2013). Protsesy vizualizatsii v kulturi: suchasnyi doslidnytskyi konteksti [Processes of visualization in culture: modern research context]. *Kultura Ukrainy*, 41, 29–36 [in Ukrainian].
9. Mishchenko, M. M. (2014). Ukrainski natsionalni arkhetypy: vid kolektyvnogo nesvidomoho do usvidomlenoi natsionalnoi identychnosti (do aktualnosti metodolohii arkhetypichnoho analizu [Ukrainian national archetypes: from the collective unconscious to the conscious national identity (to the relevance of the archetypal analysis methodology)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya : Filozofia. Filozofski perypetii*, 1130, 51, 90–94 [in Ukrainian].
10. Protsyk, I. V. (2011). Arikhetyp i symvol: problemy vyznachennia ta vzaiemodii [Archetype and symbol: problems of definition and interaction]. *Aktualni problemy slovianskoi filolohii*, 24, 2, 368–377 [in Ukrainian].
11. Urys, T. (2016). Arkhetyp yak estetychna dominanta khudozhnoho vyrazhennia modusu natsionalnoi identychnosti v suchasni ukrainskii poezii [Archetype as an aesthetic dominant of the artistic expression of the mode of national identity in modern Ukrainian poetry]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya : Filolohiia*, 1 (35), 96–100 [in Ukrainian].
12. Khamitov, N. (2003). Liudyna i narod: etnoantropolohiia [Man and people: ethnoanthropology]. *Filozofia: svit liudyny*, 399–414 [in Ukrainian].
13. Feist, J., Feist, G. J. (2009). *Theories of Personality*, New York New York; McGraw-HillMcGraw-Hill, Boston [in English].
14. Stevens, A. (2006). The archetypes. In: Ed. Papadopoulos, Renos. *The Handbook of Jungian Psychology* Routledge, 74–93 [in English].